

Izlaganje sa znanstvenog skupa
UDK 321.011.5:330.342.151

Demokracija i socijalizam između komplementarnosti i kontradikcije

NENAD ZAKOŠEK*

Sažetak

Kraj realnog socijalizma zahtijeva preispitivanje mnogih tradicionalnih političkih postavki, a među njima i razumijevanja odnosa demokracije i socijalizma. Taj problem autor ispituje s aspekta formiranja modernog poimanja demokracije kao institucionalno-proceduralnog koncepta unutar napetosti dvaju političkih ideologija koje su najviše utjecale na taj proces: liberalizma i socijalizma. Autor pokazuje kako osnovne demokratske institucije i procedure (opće političko predstavništvo, vladavina na temelju izbornog mandata većine, podjela vlasti i zaštita ljudskih prava u poretku vladavine zakona), što se formiraju u tijeku 19. i 20. stoljeća, nastaju kao odgovor dominantne političke ideologije liberalizma na izvornu problemsku situaciju moderne. Te se institucije značajno transformiraju pod utjecajem socijalizma kao i promijenjenih socijalnih i političkih uvjeta u 20. stoljeću: riječ je o porastu državne intervencije u privatnu sferu uslijed proširenja socijalnih prava radničke klase, formiranju masovnih stranaka kao glavnih mehanizama tvorbe političke volje, jačanju tehnokratski legitimirane regulacije te pluralističkom i korporativističkom modificiranju demokratskog političkog procesa. Autor smatra da će rezultati utjecaja socijalizma ostati trajnom komponentom moderne liberalne demokracije i u budućnosti. Međutim, sistemski transcendirajuće socijalističke ideje pokazale su se neplodne i nespojive s liberalnom demokracijom, koja će i u budućnosti ostati dominantnim modelom organizacije politike.

S krajem realnog socijalizma u Evropi započela je nova epoha. Nakon gotovo pola stoljeća nepokretnosti i ukrućenja zbivaju se nagle i duboke promjene. Iako se čini da po prvi put u povijesti većina građana i političkih elita u svim evropskim državama prihvaća liberalnu demokraciju, slom političkog poretka u jednoj polovici Evrope neće brzo dovesti do novoga stabiliziranog poretka. Naprotiv, ušli smo u epohu krize koja će vjerojatno duže trajati. Riječ je o krizi u emfatičkom smislu: o stanju nesigurnosti i neizvjesnosti, ali i odluke i okretanja k novome, iz čega će nastati temelji jednoga novog poretka.

* Nenad Zakošek, docent Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu na predmetu Sociologija radne organizacije, Unutrašnjepolitički odsjek

U odnosu na tu pozadinu krizne epohe mora se danas razmišljati o odnosu demokracije i socijalizma. Tu epohu nagovijestila je kriza realnog socijalizma, a njegovim konačnim slomom u Evropi ona je dostigla svoj prvi vrhunac i postala je kao takva općenito prepoznatljiva. Kraj realnog socijalizma ujedno je posvuda — dakle i u zapadnim demokratskim društvima — podvukao krizu socijalizma kao političke ideologije i normativnog ideala. No bilo bi prejednostavno i varljivo ako bi se kriza socijalizma interpretirala naprosto kao trijumf i konačna povijesna pobjeda liberalne demokracije (kako glasi već znamenita dijagnoza Francisa Fukuyame). I moderna je demokracija dospjela u vrtlog krizne epohe, zacijelo i stoga što je njezin današnji oblik bitno obilježen uzajamnim utjecajem sa socijalizmom i proturječjem spram njega. Kriza socijalizma nužno povlači za sobom i krizu dominantnog shvaćanja demokracije. Sa sviješću o takvome stanju problema valja dakle preispitati odnos demokracije i socijalizma.

I.

Prije no što pokušam detaljno analizirati svoj naslovni problem, nužno je po bliže odrediti pojmove kojima se bavim. Već na prvi pogled prepoznatljiva su dva važna problema: prvo, pojmovi demokracije i socijalizma mogu se definirati na više semantičkih razina, te drugo, semantičko protezanje oba pojma je različito.

Demokracija se može definirati na (najmanje) tri razine:

- 1) kao normativni ideal ili vrijednosna predodžba;
- 2) kao institucionalno-proceduralni koncept, odnosno kao institucionalni sklop i kombinacija proceduralnih pravila;
- 3) kao povijesno konkretni politički sistemi pojedinih država.

Socijalizam se, naprotiv, može definirati na slijedeće četiri razine:

- 1) kao normativni ideal;
- 2) kao politička ideologija odnosno kao doktrinarni sistem (u različitim varijantama);
- 3) kao politički pokret odnosno kao ukupnost političkih organizacija koje se pozivaju na socijalizam kao ideologiju (takoder u različitim nijansama);
- 4) kao konkretni povijesni politički i socioekonomski sistemi (pri čemu se takozvani »realno postojeći socijalizam« može shvatiti kao samo jedna varijanta tih sistema).

Semantička disproporcionalnost demokracije i socijalizma znatno otežava analizu njihova međusobnog odnosa. Ona ujedno ukazuje na povijesni problem: geneza moderne demokracije (na sve tri značenjske razine pojma) razumljiva je samo iz naponskog polja *različitih političkih ideologija i pokreta*. Stoga u analizu odnosa demokracije i socijalizma valja uvesti bar još jedan daljnji semantički analogon socijalizma, koji je ujedno i njegov najznačajniji protivnik: liberalizam. Za genezu modernog shvaćanja demokracije presudno je značenje imala konkurencija i napetost između liberalizma i socijalizma. Liberalizam i socijalizam bili su dvije najvažnije ideologije i pokreti koji su u sebi sadržavali značajne demokratske segmente (iako

se, dakako, ne smije zaboraviti značenje njihovih antidemokratskih varijanata: konzervativnog liberalizma i autoritarnog socijalizma). Kroz njihovo međusobno povijesno djelovanje u 18. i 19. stoljeću ponovno je otkriven i reinterpetiran klasični pojam demokracije, te je u svojim preobražajima do danas bitno ostao unutar njihova naponskog polja. Utjecaj drugih političkih ideologija na razvoj modernog koncepta demokracije ovdje se može zanemariti, zato što su bile ili antidemokratske (poput, izvorno, konzervativizma i fašizma) ili su općenito bile usmjerene protiv državno organizirane politike (poput anarhizma).

Zbog tog razloga htio bih interpretirati problem odnosa demokracije i socijalizma kao pitanje o povijesnom oblikovanju moderne demokracije iz proturječja i konkurencije liberalizma i socijalizma, nadasve u evropskom kontekstu. Pri tom problematiziram demokraciju prvenstveno kao institucionalno-proceduralni koncept, a liberalizam i socijalizam kao ideologije, iako ću nužno reflektirati i njihove preobražaje uslijed praktičnih historijskih iskustava u konkretnim političkim sistemima.

II.

Liberalizam i socijalizam povijesno su nastali kao ideološke reakcije na izvornu problemsku situaciju moderne. U okviru te reakcije formirao se i moderni koncept demokracije — najprije i pretežno kao takozvana liberalna demokracija. Taj koncept demokracije predstavlja središnji političko-institucionalni model koji je uspostavljen da bi u kombinaciji s nekim drugim temeljnim institucijama riješio posebne probleme modernog društva.

U pojednostavljenoj i pomalo shematskoj formulaciji izvorna se problemska situacija moderne može zahvatiti u sljedećim točkama:

1) Sekularizacija slike svijeta te osobito shvaćanja povijesti i društva prouzrokuje modernome čovjeku fundamentalni *problem smisla* u interpretaciji njegova položaja s obzirom na povijesno vrijeme i uređenje međuljudskih odnosa.

2) S problemom smisla je usko povezan *problem legitimacije*: rastvaranje tradicionalnog staleško-patrijarhalnog i religiozno utemeljenog »prirodnog« poretka proizvodi akutni problem legitimacije pravnog poretka i političkih nosilaca moći koji nastupaju sa zahtjevom za općom poslušnošću.

3) Dinamiziranjem socijalnih i ekonomskih odnosa, u uvjetima ubrzanoga znanstveno-tehničkog napretka, nastaje za moderno društvo *problem integracije*. Njegovi izvanjski i akutni pojavni oblici su privredne i političke krize, kao i različiti aspekti anomalije.

4) U modernom se društvu zbiva ubrzan rast centraliziranoga upravnog aparata, u čijim se rukama koncentriraju sve veća moć i resursi. Politički poredak koji taj upravni aparat održava proteže se na velike i stanovništvom bogate teritorijalne države. Kao posljedica te promjene nastaje *problem organizacije i kontrole moći državne uprave*.

5) Kao poseban aspekt integracijskog problema formira se u tijeku industrijalizacije duboka interesna opreka unutar moderne ekonomije, prvenstveno između posjednika kapitala i radnih klasa. Dinamika tržišta i profitno orijentiranog načina privređivanja proizvodi neizdržive radne uvjete i visoke socijalne rizike za radnike, čije su posljedice, primjerice, produžavanje radnog dana, masovna nezaposlenost i masovna bijeda. Otpor radnih klasa tim uvjetima dovodi do sve radikalnijih oblika sukoba s posjednicima kapitala. Regulacija tog *problema sukoba*, koji se s obzirom na ideološku provencijenciju tematizira kao klasna borba ili kao socijalno pitanje, razvija se u jedan od središnjih problema modernog društva.

Na opisanu problemsku situaciju liberalni su mislioci i političari odgovorili konceptualnim i institucionalnim inovacijama, koje do danas obilježuju lik modernoga društva. Religiozno opravdanje razumijevanja društva i povijesti zamijenjeno je sekularnom ideologijom napretka i umskim optimizmom. Prema toj ideologiji, upravo čovjekova prirodna umnost i njegova time dana perfektabilnost jamči povijesni napredak. Kriterij umnosti također je uzdignut do temelja svih društvenih institucija. U skladu sa sudom uma bilo je moguće koncipirati nove mehanizme i postupke koji su bili sposobni da riješe sve druge temeljne probleme moderne. Odgovor na legitimacijski deficit moderne suverene države sadržavao je principe *rule of law* i *government by consent*: dakle principe ustavne i pravne države i suverenosti puka kao osnove političkog poretka. U praktičkoj izvedbi ti su principi došli do izražaja u ustavnom jamstvu ljudskih prava, u konstituciji općeg političkog predstavništva puka kao jedinoga zakonodavca (pri čemu je ostao sporan samo opseg građana koji su imali udjela u pravu političke participacije) te u podjeli vlasti. Potonji su mehanizmi trebali jasnim ograničavanjem državnog utjecaja na društvo te podjelom vlasti među središnjim državnim institucijama riješiti i problem državne organizacije i moći. Integracija društva trebala je biti osigurana »spontanom poretkom« tržišta, koji je samo nadopunjen »minimalnom državom« kao jamcem unutrašnje i vanjske sigurnosti. Napokon, rješenje klasnog i drugih socijalnih sukoba očekivalo se od mehanizama koji su bili izvedivi iz individualnih ljudskih prava i principa pravne države (dakle i jasnog razdvajanja društva i države): oni obuhvaćaju slobodni rad, slobodu i zaštitu osobe i privatnog vlasništva, kao i slobodnu inicijativu privatnih dobrotvornih organizacija i solidarnih zajednica.

Moderna je liberalna demokracija nastala — nakon potiskivanja konzervativno-liberalne rezerve prema općem pravu glasa — kao proizvod liberalne inovacije: Na temelju opće političke inkluzije ona kao institucionalno-proceduralni koncept obuhvaća institucije i principe koje je izmislio (ili bar nanovo formulirao) liberalizam: zaštitu ljudskih prava, razdvajanje države i društva, ustav, podjelu vlasti, političko predstavništvo i participaciju građana posredstvom izbora. No, već je u fazi konstituiranja u 19. stoljeću koncept (a još više politička praksa) liberalne demokracije bio pod utjecajem socijalističke ideologije nastajućeg radničkog pokreta. Iz tog se razloga ponekad tvrdi da liberalna demokracija (*nota bene*: ne liberalna država!) u svom čistom, »klasičnom« obliku nije nikad i nigdje postojala.

Socijalizam je formulirao svoje odgovore na problemsku situaciju moderne paralelno, i po pravilu u proturječju s liberalizmom. On je preuzeo liberalni optimizam

napretka i uma, no odatle je izveo nužnost socijalističke reforme ili čak prevrata liberalnih institucija. Tako je u svim varijantama socijalističke filozofije povijesti formulirana ideja socijalizma odnosno komunizma kao budućeg društvenog poretka koji prevladava proturječja, i osobito klasnu opreku, liberalnoga tržišnog društva. Tek taj novi društveni poredak, tako se očekivalo, trebao je pronaći adekvatne odgovore na probleme moderne. Pri tom je koncept ukidanja odvojenosti države i društva zadobio središnju ulogu: socijalistički reformirano društvo, u kojem se »otudeno« posredovanje odnosa među ljudima prevladava posredstvom privatnog vlasništva i kaotičnih tržišnih odnosa, trebalo je povratiti državne institucije. Praktično je, međutim, to »podruštvljenje države« zamišljeno kao protezanje liberalne minimalne države na sve društvene odnose. Državno, ili točnije: društveno, planiranje privrednoga kružnog toka trebalo je kao neka vrsta racionalne socijalnotehnološke metode zamijeniti integraciju posredstvom tržišta. To je ujedno značilo da je liberalnu demokraciju valjalo prevladati u korist »socijalne demokracije«. Pored sveobuhvatnog proširenja političkih mehanizama odlučivanja i upravljanja i njihova isprepletanja sa spontano nastajućim društvenim organizacijama, koncept »socijalne demokracije« implicira jednu drugu bitnu razliku spram liberalne demokracije: društvena samovlada trebala je biti organizirana pomoću neposrednog učešća svih građana, dakle kao izravna umjesto predstavničke demokracije. Očekivalo se da nakon prevladavanja klasnog sukoba integracija društvenih interesa neće zahtijevati političko posredovanje i filtriranje posredstvom predstavničkih mehanizama. Iz istog se razloga pretpostavilo da se u tako koncipiranom društvenom poretku neće postavljati problem legitimacije kao i problem organizacije, kontrole i podjele moći (u poznatoj Lenjinovoj formulaciji politika je trebala postati tako jednostavna da bude razumljiva i svakoj kuharici, a stoga će i stvarno uključiti njezino suodlučivanje).

III.

Liberalni je koncept demokracije doživio u 20. stoljeću bitne modifikacije. Ti preobražaji odražavaju promjenu ekonomskih i društvenih uvjeta moderne politike. No, ujedno je na sve te preobražaje odlučno utjecao socijalizam: bilo neposredno, kroz utjecaj socijalističke ideologije i politike, bilo kroz reforme liberalnih političara koji su time htjeli potisnuti socijalizam, bilo, napokon, kroz objektivne i nenamjeravane posljedice puke prisutnosti socijalističkih pokreta i stranaka. Bitne promjene mogu se, opet pomalo shematski, sažeti u sljedeće točke:

1) Političko subjektiviranje radničke klase prouzročilo je relativiranje prvobitnog strogog liberalnog razdvajanja države i društva. Pod utjecajem socijalizma država je ograničila dispozicijska prava privatnih vlasnika i poduzetnika, koja je liberalizam smatrao nedodirljivim. Institucionaliziranje prava na udruživanje i na štrajk, kao i radnog i tarifnog prava okončalo je liberalnu minimalnu državu i modificiralo na privatnom vlasništvu i individualnim ugovornim odnosima zasnovan čisti tržišni poredak.

2) Uvođenje općeg i jednakog prava glasa imalo je za posljedicu preobražaj liberalnoga koncepta demokracije i njime zacrtanih političkih institucija. Uspon socijalističkih stranaka započeo je epohu takozvane masovne demokracije. Neposredno predstavljanje individualnih volja u parlamentu zamijenjeno je političkim posredovanjem kroz hijerarhijski strukturirane masovne stranke. Ta artikulacija masovne demokracije kao stranačke demokracije bitno je promijenila prvobitni liberalni koncept racionalne vlasti. Tvorba državne »opće volje« više nije trebala počivati na racionalnoj diskusiji nezavisnih zastupnika u parlamentu koji teže općem dobru, nego na konkurenciji masovnih stranaka i njihovih vođa. Ta je konkurencija prouzročila orijentaciju masovnih stranaka na mobiliziranje plebiscitarne podrške birača, koja počiva prije svega na djelotvornim propagandnim strategijama i karizmi političkih vođa, umjesto na racionalnoj argumentaciji. Masovna demokracija formirala se, dakle, kao plebiscitarna demokracija.

3) Konkurencija stranaka u masovnoj demokraciji, koje se moraju natjecati za naklonost masovne publike, te napuštanje liberalnog ograničenja državnih funkcija rezultirali su stvaranjem države blagostanja odnosno socijalne države. Rastuća mreža pravno osiguranih pretenzija na državnu pomoć i socijalne usluge učinila je nužnim izgradnju socijalnodržavnih institucija i službi, koje gutaju sve veći dio privrednog proizvoda. Tome komplementarno pokazala se nužnost dalekosežne državne intervencije u privredni ciklus, da bi se podržalo privatnu investicijsku djelatnost te otklonilo ili bar amortiziralo prijeteeće ekonomske krize.

4) Gomilanje socijalnodržavnih funkcija dovelo je do eksponencijalnog rasta državnoga upravnog aparata i visoke specijalizacije njegovih birokracija. Posljedica toga bilo je relativiziranje posebnog položaja demokratski izabrane legislative, koja je izvorno jedina bila legitimirana na proizvodnju općih pravnih pravila. To se relativiziranje zbivalo na dvije razine: prvo, kroz nadmoć tehnokratske stručne kompetencije egzekutive odnosno uprave u zakonodavnom postupku, i drugo, proširenjem kvazilegislativne proizvodnje prava same uprave. Na taj se način smanjilo značenje demokratske legitimacije zakonodavstva u korist rastućeg značenja tehnokratski legitimirane regulacije.

5) Naposljetku, značenje demokratskog predstavništva ograničeno je i uključivanjem organiziranih privatnih interesa u oblikovanje i implementaciju državne politike. Riječ je, s jedne strane, o utjecaju pluralističke interesne politike na legislativu i državne upravne birokracije, s druge strane o korporativističkoj delegaciji državnih zadaća odnosno dodjeli kompetencija odlučivanja organiziranim interesima. U oba se slučaja zaobilazi demokratska legitimacija posredstvom opće i jednake političke participacije građana.

S obzirom na sve te promjene, teško da je krajem 20. stoljeća opravdano govoriti o pobjedi liberalne demokracije općenito. Nedvojbeno je da su liberalnodemokratski poreci dokazali svoju životnu sposobnost i nadmoć u odnosu na totalitarne izazove prošle epohe, dakle i na takozvani realni socijalizam. Međutim, oni su se pri tom i sami duboko promijenili te su asimilirali mnoge elemente iz tradicije demokratskog socijalizma.

IV.

Kao što je već sredinom osamdesetih godina primijetio Jürgen Habermas, utopijski potencijali socijalizma uglavnom su iscrpljeni. Socijalizam je nastao kao specifičan ideološki odgovor na probleme modernoga radnog društva. Njegovi produktivni sadržaji ugrađeni su u koncept modificirane (na masovnoj političkoj participaciji zasnovane) liberalne demokracije. No, njegove sistemski transcendirajuće predodžbe uglavnom su se pokazale kao neplodne i nespojive s liberalnom demokracijom. One su postale zastarjele, svakako i zato što se bitno promijenila problemska situacija modernog društva. Povijesni slom realnog socijalizma demonstrirao je valjanost ove dijagnoze.

Povijesnofilozofsko utemeljenje socijalističke politike pokazalo se ne samo kao neuvjerljivo nego se i diskreditiralo kao antidemokratsko. Povijesnofilozofski utemeljena ideja o socijalističko-revolucionarnom uspostavljanju društvene transparentnosti i ukidanju državno-političkog posredovanja u socijalnoj demokraciji propala je u srazu s realnostima modernoga kompleksnog i diferenciranog društva. Pokušaj njezine realizacije, tako je pokazalo iskustvo s boljševičkim socijalizmom, mora završiti u represivnosti i neučinkovitosti. Sve socijalističke predodžbe o ukidanju privatnog vlasništva, tržišta, političkog predstavništva i apstraktno-pravne regulacije te o sveobuhvatnom socijalnom planiranju moraju se stoga shvatiti kao utopijski refleksi tradicionalističke kritike moderne, a ne kao mogući princip konstitucije budućeg društva.

Neporecivom zaslugom socijalizma za ozbiljenje velikih slobodarsko-demokratskih ideala ostaje etabliranje principa socijalne inkluzije i emancipacije radnih klasa kao pretpostavke njihove političke participacije u institucijama liberalne demokracije. Bez socijalnog osiguranja od tržišnodruštvenih rizika i uspostave elementarne jednakosti šansi politička jednakost građana ostaje iluzorna, čime se ugrožava pravednost i stabilnost liberalne demokracije: to vrlo jasno demonstrira američki primjer, gdje nedostatak socijalnodržavnih institucija dovodi i demokraciju u pitanje.

Novе vrste izazova liberalnoj demokraciji danas uglavnom transcendiraju problemski horizont socijalizma. Najvažniji među tim izazovima obuhvaćaju problematičan položaj i nedostatnu participaciju pojedinačnih građana u demokratskim institucijama, koje imaju za posljedicu današnju legitimacijsku krizu stranačke demokracije, krizu učinkovitosti i resursa države blagostanja, napokon i upitnost moderne nacionalne države s obzirom na nadnacionalne globalne ekološke i ekonomske probleme, ali i s obzirom na jačanje subnacionalnih regionalističkih pokreta. Liberalna demokracija će u kriznoj epohi u kojoj se nalazimo tražiti odgovore na ta pitanja. No po prvi put od povijesnog konstituiranja liberalne demokracije ti će se odgovori morati tražiti s onu stranu naponskog polja između liberalizma i socijalizma.

VI

Nenad Zakošek

*DEMOCRACY AND SOCIALISM BETWEEN COMPLEMENTARITY
AND CONTRADICTION**Summary*

The end of real socialism has stressed the crisis of socialism as a political ideology and normative ideal. However, modern democracy too has entered the whirlpool of the epoch's crisis because the crisis of socialism necessarily implies a crisis in the dominant conception of democracy. It is therefore important to reexamine the relationship between democracy and socialism. The breakdown of real socialism in Europe at the end of the 20th century does not imply a general victory of liberal democracy. The liberal-democratic set-ups have undoubtedly proved their vitality and their superiority in relation to the totalitarian challenges of the preceding epoch. Through this however they too have undergone profound changes and have assimilated many elements from the tradition of democratic socialism.